

Majtényi György

Czibor, Bozsik, Puskás

Futball és társadalmi legitimáció az ötvenes években¹

Kell egy csapat...

„No, Puskás, milyen ajándékot szeretne?” Kérdezte Farkas Mihály Puskás Öcsitől 1953-ban, amikor a focista ötvenedik válogatottságát ünnepelte. Ő – visszaemlékezése szerint – szerényen válaszolt: „én másoknak szívesen kérek, de magamnak nem rendeldek!”. A honvédelmi miniszter értékes ajándékokkal díjazta a válogatott futballista szerénységét. Tizenkétszemélyes ezüst evőeszközt és perzsaszőnyeget kapott a futball-legenda a Honvédtől a „svábhelyi ünnepségen”, amelyre a többi egyesület is meglepetésekkel készült.² Puskás Ferenc évtizedekkel később, az emigrációban így emlékezett a nagy hatalmú politikusra: „Farkas Mihály miniszter sokat foglalkozott a csapattal. Most miért szidjam, ha egyszer segített?”³

A pártvezetők és a futballisták szimbiózisa az elitnek a tömegekhez (pontosabban: a nyilvánossághoz és saját társadalmi szerepéhez) fűződő viszonyáról árulkodik. Az ötvenes években az uralom alapjának tekintett, de a rendszer ideológusai által elképzelt formájában bizonyosan nem létező munkásosztály, ipari munkásság volt az a „tömeg”, amelyhez a rendszer képviselőinek minduntalan viszonyulniuk kellett. A korabeli elit tagjai esetenként – saját társadalmi pozíciójuk, szerepük igazolása érdekében – megpróbálták átlépni és általában is láthatatlanná tenni az elitet a társadalom többi csoportjától elválasztó határokat. Ebben kapott kulcsszerepet a futball.

Minden rezsimnek elemi érdeke, hogy elfogadtassa magát, vagyis érzékeltesse, hogy fennmaradása az „alattvalók” érdeke. Még a diktatórikus rendszerek is törekednek a társadalmi legitimációra. A szocialista rendszerek uralmi viszonyairól számos elmélet született.⁴ A diktatúra legitimációja – a legelterjedtebb felfogás szerint – a rendszer megdönthetetlenségébe vetett hitre épült.⁵ Az állandónak látszó hatalmi viszonyok közt a hétköznapi emberek a változást csakis felülről várhatták. Erre építettek a mindenkor hatalmasok, amikor igyekeztek paternalista viszonyt kialakítani az „alattvalókkal”.⁶ E törekvés a legtöbb esetben összekapcsolódott a

¹ A pártvezetőknek a futballhoz fűződő viszonyát más szempontból elemeztem a korabeli uralmi elit kultúrájáról, életformájáról szóló monográfiámban: MAJTÉNYI, 2009a. 128–150.

² HÁMORI, 1982. 149.

³ HÁMORI, 1982. 148.

⁴ A legitimációs elméletek leggyakoribb hivatkozási alapja Max Weber uralomelmélete. WEBER, 1987. 221.; LÜDTKE, 1991. 9–15. A legitimáció fő funkciója a politikai hatalom stabilitásának a megteremtése, ugyanakkor az ennek eredményeképpen megszülető legitim hatalom (uralom) a vezető szempontjából – legalább valamelyest – korlátozott hatalmat jelent. BEETHAM, 1991. 39.

⁵ HOLLANDER, 1988. 135.

⁶ KORNAL, 1999. 93.

pártvezetők személyi kultuszával, a propagandában úgy látszott, hogy ők mintegy a társadalom felé gyakorolt kegyként ösztársadalmi ügyek intézését vállalják fel, egyszerűen: a társadalom működése szempontjából nélkülözhetetlenek. Magyarországon a foci a huszadik század elejétől számított ilyen kérdésnek, vagyis nemzeti ügynek. A hatalom és a futball szimbiózisa pedig az ötvenes évektől datálható; a hatalomba lépő kommunista politikusok ugyanis felismerték a futballban rejlő politikai lehetőségeket.

A háború után a magyar sport kérdése rögtön politikai kérdéssé vált. A Magyar Kommunista Párt (MKP) Titkársága 1945. március 7-ei ülésén döntött a munkás sportszövetség létrehozásáról. Végül az MKP, a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) bábáskodása mellett született meg a Munkás Sport Központ május végén. A baloldali pártok azt sulykolták az emberekbe, hogy a dolgozóknak az elkövetkezőkben több és jobb sportolási lehetőséget biztosítanak majd. 1945. április 24-én jelent meg a *Népsport* első száma, amelynek vezércikkében a szerkesztő így fogalmazott: „a Népsport a nép szolgálatában áll. A munkás szolgálatában, aki szabatázzsal, a gépek elrejtésével gáncsolta a fasiszta rablók »honmentését«, és a paraszt szolgálatában, akinek végre birtokába került a föld.”⁷ A háború után a szakszervezetek sportegyesületeket alakíthattak, így nemcsak Bányász, Vasutas vagy Vasas, hanem Dohányjövédéki, Házfelügyelői vagy Jogász klubok is megjelentek.⁸ A nemzeti bajnokságokban természetesen az előbbieket indulhattak, hiszen ezek jelképezték a munkásosztály hatalomátvételét.

Már a kezdet kezdetén is teljesen magától értetődő volt a kommunista párt kofeuszai számára, hogy népszerűségüket elsősorban nem a tömegsport, hanem az élsport támogatása révén növelhetik. A MKP sportprogramjában 1947-ben a *Szervezzük meg a tömegek sportját!* című fejezetet rögtön a *Támogassuk a minőségi sportot!* című traktátus követte, amelyben első pontként szerepelt az 1948-as londoni olimpiára készülő olimpikonok támogatása.⁹ A játékokon végül tíz aranyérmet szerző olimpiai csapatot Kádár János belügyminiszter fogadta a pályaudvaron.¹⁰

A sport szféráján belül a magyar futball olyan szimbolikus területnek számított, amelynek megszállásáért már az első békeévben háború robbant ki a pártok között. 1945-ben a kommunista Becslő József lett a Magyar Labdarúgók Szövetségének elnöke.¹¹ A többi párt is próbálta kihasználni a sport, kivált a futball népszerűségét, az Újpesti Torna Egylet így például kezdetben kiszagza érdekszférának számított.¹² 1946 júliusában Rákosi Máttyás javaslatára döntött az MKP vezetősége arról, hogy egy munkás sportegyesületet kiemelten támogatnak majd. Ez nem kevés pénzbe került a kommunista pártnak, hiszen ekkor tetőzött az infláció, és egy NBI-es labdarúgócsapat fenntartása – korabeli számítások szerint – havonta 60-70 gramm aranyfedezetet igényelt. Az MKP vezetői végül a Vasas mellett tették le az aranygarast. A Vasasnak ettől fogva folyamatos pénzügyi támogatást biztosítottak a kommunisták, és így voltaképpen bevásárolták magukat a vezetésbe. Ettől fogva

⁷ *Népsport*, 1945. április 24. 1.

⁸ KUTASSI, 1987. 124.

⁹ KUTASSI, 1987. 175-183.

¹⁰ KUTASSI, 1987. 150.

¹¹ KUTASSI, 1987. 33.

¹² KUTASSI, 1987. 74.

az ő neveik fémjelezték az egyesületet. Az MKP képviselőjében díszelnök lett Rákosi Máttyás, Rajk László, Gerő Ernő és Kossa István, az SZDP képviselőjében pedig Kis-házi Ödön, Pintér János, a fővédnököket (Vas Zoltánt, Farkas Mihályt) és az elnököt Kádár Jánost szintén az MKP adta.¹³ Később, az egypártrendszer kiépülése után, a kommunisták természetesen valamennyi egyesület vezetésére rátették a kezüket.

Az 1948-ra kiépülő új rendszer – legitimációja érdekében – megkísérelte átala-kítani, újrafogalmazni a sportegyesületekhez kötődő jelentéseket, társadalmi iden-titásokat. A futballpályán különböző szakmák, szakszervezetek csapatai (például a bányászok és a vasutasok), valamint a hatalmat megtestesítő erőszakszervezetek focistái (a honvédség, a rendőrség és az államvédelem) csaptak össze.¹⁴ A bajnok-ságot rendre az utóbbiak nyerték. A látszat azt mutatta, hogy a munkásosztály a társadalom legfőbb szereplője, „vezető ereje”, és szilárd az őt „képviselő” állam hatalma. A futballhoz és az egyes csapatokhoz kapcsolt szimbolikus jelentéseket, lokális- és csoportidentitásokat azonban nem lehetett egyik napról a másikra meg-változtatni, sőt ezekhez még a rendszer korifeusainak is viszonyulniuk kellett vala-miképp.¹⁵ A különböző ágazati szakszervezetektől kölcsönzött elnevezések valójá-ban a nagymúltú honi klubok fedőnevei voltak csupán.

A hagyományoktól láthatóan a kommunista sportvezetők sem tudtak eltekinte-ni. A pártvezetők régi és új ideológiák vonzásában formálódó társadalmi identitá-sát is jellemzi az, hogy ki melyik csapat mellé állt. Münnich Ferenc, aki 1948 márci-usától 1950 januárjáig vezette az FTC-t, elnöki székfoglalójában a következőképpen fogalmazott: „Az FTC valósággal nemzeti intézmény Magyarországon. Vigyáznunk kell rá. Helyesen kell vezetnünk, építenünk, hogy valóban szilárd pillére lehessen a magyar népi demokrácia sportjának.”¹⁶ A nómenklatúra képviselői – akik 1948-tól foglaltak helyet az egyesületek elnökségében – sokszor kiestek felügyelő-ellenőrző szerepükből, a sportvezetői pozíció állandó lobbizásra készítette őket, így 1950-tól a Politikai Bi-zottság visszavonta őket a közélet eme színteréről.¹⁷ A párt felsőbb köreiből emellett úgy vélték, hogy a pártvezetők tekintélyét is rombolja az, ha a meccsek után a csapat vereségét az ő személyes kudarcukként értékelik a szurkolók.¹⁸

A funkcionáriusok továbbra is előszeretettel mutatkoztak együtt a méltán nép-szerű válogatott focistákkal. 1949-ben például a jó eredmények (győzelem az oszt-rákok, a bolgárok és a svédek ellen) jutalmaként a magyar labdarúgó válogatott ti-zenegy játékosa haladhatott át elsőként Gerő Ernő minisztert követve az újjáépített Lánchídon.¹⁹ Kétségtelen, hogy a korban a foci nagy mobilitási esélyeket kínált. A nép egyszerű fiaiból ünnepelt világsztárok lehettek, s a focisták – népmesei alakként –

¹³ KUTASSI, 1987. 94–95.

¹⁴ Az Országos Sporthivatal javaslata szerint „a Szovjetunió példája nyomán” kellett kialakítani „a sportegyesületek új rendszerét”. MOL M-KS 276. f. 54/116 ő.e.

¹⁵ HADAS–KARÁDY, 1995.

¹⁶ NAGY, 1987. 54.

¹⁷ Miként az ügyben készült feljegyzés megállapította: „Vezető elvtársaink nevével takarnak visszás dolgokat. Politikai Bizottságunk tagjainak a különböző fanatikus egyesületi drukker-táborokban történő sa-játjátékos osztályozása is végső fokon hátrányos Pártunk tekintélyére.” Hegyi Gyula leszögezte továbbá: „sokszor az érintett elvtársak személyiségét rossz irányban használják fel az egyesületek.” MOL M-KS 276. f. 54/85 ő.e.

¹⁸ FÖLDES, 1984. 269.

¹⁹ SEBES, 1981. 132.

saját példájukon keresztül a rendszer demokratikus voltát is jelképezték. Eszerint viszonyultak hozzájuk az uralmi elit tagjai, mint a király az egyszeri szegénylegényhez, aki – ha kiállja a próbát – a mese végére elnyeri lánya kezét meg a felekirályságát. És a mese sokszor valóság(os)nak tűnt. A legjobb focistáknak a diktatúra számos lehetőséget kínált a gazdagodásra: így volt, aki katonatisztté (Puskás Ferenc), volt, aki parlamenti képviselővé (Bozsik József) avansált – külön járandóságért.

A legnagyobb és legáltalánosabb kedvezmény azonban az volt, hogy elnézték nekik a feketézést, a csempészt. Az államvédelemnek a válogatottról nyitott aktáiban az Aranycsapatéval szinte egybeforrt Kása Ferenc bécsi autókereskedő neve. Szepesi után ő volt a tizenharmadik játékos, aki később, amikor a pallost meglengették a játékosok feje felett, többekre szerencsétlenséget hozott. Kása Ferenc, az ötvenes években többek között az Aranycsapat focistáit, edzőjét, illetve a magyar művészvilágot látta el autókkal, gyakorlatilag ügynöki-eladói hálózatot működtetett Magyarországon. Az ötvenes, hatvanas években csak rokoni ajándékként lehetett gépkocsit behozni az országba, így annak, aki autót kapott – valójában vásárolt – Nyugatról, igazolnia kellett az ajándékozóval a rokonságát. Kása Ferenc nagy számban állította ki ezeket az ajándékozóleveleket.²⁰ Kapcsolatban volt budapesti autószerelőkkel, akik a magyarországi „márkaszervíz” feladatát látták el.²¹ Kása Ferenc nemcsak autókkal kereskedett, hanem segített a forint átváltásában is; futballistáink legnagyobb meccseiket a valutáért így Bécsben játszották le. A tehetséges és tehetős csempész vándormotívummá vált a belügyi aktákban, az Aranycsapattól a hatvanas évek kiválóságai is örökölték őt.²²

Focialista forradalom

Az egyéneknek az élsport lehetőséget kínált arra, hogy kitörjenek hétköznapi környezetükből, és a sportsikerek – a remények szerint – a „tömegekkel” is feledtetni tudták a hétköznapi gondokat. Érthető így az a széleskörű állami támogatás, amelyet a korszakban az élsport, kivált az 1954. évi világbajnokságon végül ezüstig jutó „Aranycsapat” kapott. Szabó Lőrinc *Veresség után* című versében a következőképp örökítette meg a magyar futball szimbolikus eredményeit a későbbi katartikus csalódás távlatából: „*A diadalát / már-már jelképeznek hitte a nemrég / hadvert nép (s vele talán a világ)*”.²³

A futball legitimációs jelentőségét érzékelteti, hogy Budapesten a fordulat éveit követően az első nagyobb szabású utcai megmozdulások éppen a berni döntő elvesztésének az estéjén robbantak ki. 1954. július 4-én az emberek felháborodása tüntetésbe torkollt; a pesti humor a tüntetést utóbb „focialista forradalomnak” keresztelte el.²⁴ Alighanem erősítették a rendszert – a terror légkörén túl – azok a hétköznapi

²⁰ 1966-ban feljelentő levelet postáztak Bécsből Magyarországra. A levélíró először a *Szabad Népek* (!) a Korvin Palotába (!) címezte a levelet, majd a hibát korrigálva a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* „főszerkesztőségének” a Lenin körútra (a levelet előbb Horváth, majd Kovács Katiként írta alá), a feljelentőlevelet kisebb változtatásokkal megküldték a Belügyminisztériumnak is (itt más a kézírás). ÁBTL 3.2.4. K-2795 (Főfőzőr) 80–99.

²¹ ÁBTL 3.2.4. K-2795 (Főfőzőr) 81–82.

²² Jelentés, Bécs, 1966. május 5. ÁBTL 3.2.4. K-2795 (Főfőzőr) 69.

²³ Lásd jelen kötetben Fodor Péter tanulmányát. – *A szerk.*

²⁴ Ember Mária *A kis magyar „focialista forradalom”* című írásában összegzi a történeteket: EMBER, 2001.

kompromisszumok is, amelyek meghagyták az egyének mozgásterét: a lehetőséget arra, hogy saját akarataikat korlátozott keretek között, de érvényesíteni tudják.²⁵ A rendszernek elemi érdeke volt ugyanis, hogy a hétköznapiakban az „alattvalók” törekvései saját partikuláris érdekeik érvényesítésére szorítkozzanak. Az Aranycsapat veresége azonban egy csapásra érvénytelenítette ezeket az egyéni kompromisszumokat. A kudarc totális csalódottságot és tehetetlen dühöt váltott ki szinte az egész lakosságból, és amint az emberek az utcán egybegyűltek, csoportokba verődtek, tömeget formáltak, előtérbe kerültek a kollektív cselekvés formái. A tüntetők a felelősöket nemcsak a játékosokban keresték. A pesti utcán azt rebesgették, hogy a pártvezetők ötven Mercedest kaptak a német győzelem fejében (ekkor jelentek meg ugyanis a főváros utcáin az első Mercedes-Benz gépkocsik), mások vidéken tudni vélték, hogy Németország borsócombajnokat adott ellentételezéseként a magyar államnak.

A tüntetést útvonala és dinamikája is rokonítja a két évvel későbbi, az 1956-os forradalom alatti megmozdulásokkal. A tömeg a tüntetés csúcspontján elérte a tízezres létszámot, és a „Vesszen Puskás, vesszen Sebes!” szlogenen túl az emberek már az „Aki magyar, velünk tart!” jelszavát is skandálták. Három nap alatt összesen 472 embert állítottak elő, ám csak 11 esetben indult büntetőeljárás, a többség pénzbüntetést kapott. A letartóztatottak zöme – akárcsak később, 1956-ban – a korabeli kategóriák szerint munkás volt, amit a rendőri jelentések azzal enyhítettek, hogy a randalírozók lumpenek, huligánok, jampecok és fradisták. A hatalom számára kínos ügyet megpróbálták elhallgatni. A politikai vezetés farizeus módon leginkább a teljes pártirányítás alatt álló sajtót tette felelőssé, amiért a lakosságban indokolatlan várakozásokat keltett.²⁶

Az új elit ekkor szembesült először azzal, hogy uralma milyen törékeny is valójában, hiszen kidőlt a rendszer egyik tartóoszlopa. Miközben az utcán felháborodott szurkolók tüntettek, a csapat a kormánytagokkal vett részt egy protokoll-ebéden. A szakvezető, Sebes Gusztáv itt szerzett tudomást a tüntetésekről, amikor Piros László belügyminiszter odafordult hozzá, és megkérdezte: „Izgulsz? Ne félj. Megvédjük és megvédjük a lakást.”²⁷ Jellemző, hogy az elit tagjai ebben a helyzetben miképp viselkedtek. Bár a csapatot biztosították további jóindulatukról, a rendszer vezetői közül nyilvánosan senki sem állt ki a focisták mellett, viszont a vereség után megindult össznépi bűnbakkeresést megpróbálták befolyásolni. Sebes Gusztáv visszaemlékezése szerint azzal próbálták ráirányítani az emberek haragját, hogy a sajtó azt terjesztette el, Tóth Mihály a veje, és emiatt játszatta a döntőben (Sebes lánya tizenegy éves volt ekkor).

²⁵ A mindannapok történetírásában az „Eigen-sinn” fogalmával jellemzik a szerzők a hétköznapi emberek cselekvési lehetőségeit. A fogalom önfejűségként fordítható le, és valamiféle autonómiát jelent, de nem a szabad ember szabad akaratát, hanem a lehetőségekhez alkalmazkodni képes állampolgárét. Az egyéni érdekek, cselekedetek, az önfejűség formáinak ábrázolása tette kézzelfoghatóvá azt a német történetírásban, hogy a politika olykor nem a saját valóságában, hanem a hétköznapi világában mutatkozott meg a kortársak számára, s hogy az egyének tetteit elsősorban saját céljaik vezérelték. Az egyének önfejűségének hangsúlyozása rendszermagyarázó séma a német társadalomtörténet-írásban, magyarázza azt is, hogy a diktatórikus rendszer képviselői miképp tudták uralmukat kiépíteni és tartósan fenntartani. MAJTÉNYI, 2005. 222–234.

²⁶ MAJTÉNYI, 2009b.

²⁷ A válogatott elé kiküldött fogadóbizottságot Vas Zoltán vezette. Sebes Gusztáv visszaemlékezése szerint tőle tudta meg: azzal a hamis hírrel irányították rá a népharagot, hogy Tóth Mihály a veje, és ezért játszatta a döntőben. SEBES, 1981. 267–269. E konspiráció a jelek szerint sikeres volt.

A szurkolók még sokáig nem bocsátottak meg a csapatnak (sem). A pályára kikocogó Puskást gyakran gúnyos „világbajnok” kiáltások fogadták, Sebes Gusztávnak sem felejtették el a vélt taktikai hibákat: „sógor, koma, retyerutya – odalett az aranykupa” – szólt a lelátói rigmus (alaptalanul).²⁸

A pártvezetők is mind kritikusan léptek fel a csapattal szemben. Egy, a Központi Vezetőség asztalára került jelentés elítélte a focisták életmódját, és kifogásolta a csempészügyleteket: „a sok külföldi mérkőzés – ami szükséges és helyes – módot adott játékosainknak, hogy a külföldi alvilággal kerüljenek összeköttetésbe. Kapcsolatuk súlyosságára jellemző, hogy egyes játékosok sokszázezer forinttal vagy schillinggel vannak eladósodva.” Példaként Bozsik József esetét hozták fel. Amikor ugyanis 1955 decemberében a Vörös Lobogó hazatérőben volt Franciaországból (Bozsik a Honvéd labdarúgójaként tarthatott a csapattal), Bécsben egy jól ismert nepper, Schwarz várta a csapatot, és „a csapat előtt harsány hangon ordította, ha Bozsik nem adja meg a 300 000 forintos tartozását, letartóztatattja, ha még egyszer külföldre jön.”²⁹ Az esetet követően vizsgálat indult, és Bozsik Józsefet le akarták mondani az országgyűlési képviselőségről, hogy felelősségre vonhassák. Ezt kérte a legfőbb ügyész,³⁰ és Egri Gyula, az MDP KV titkára is ezt javasolta a Titkárságnak.³¹ Gerő Ernő azonban egy rövid kézzel írt feljegyzésben a fedezet védelmére kelt: „megérdemelné, de politikailag nem időszerű most.”³² A közelgő olimpia előtt feltehetően a pártvezetők sem akarták a csapatot meggyöngíteni, és vállalni egy esetleges kudarc kockázatát. Végül Bata István vezéreztetéses, honvédelmi miniszter és Hazai Jenő vezérőrnagy, a Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnökségének a parancsnoka levelet írt a Központi Vezetőségnek, amelyben kiállt a válogatott csapat játékosai és edzője mellett.³³ Ők pozíciójuknál fogva is pártfogolták a Honvédot, s a minisztérium csapatára épülő nemzeti tizenegyet.

Bár a válogatott még a berni döntő után is kapott egy-két pofont, a legnívósabb amatőr és álamatőr seregszemlére, az 1956-os melbourne-i olimpiára a sportvezetők még a nemzeti nagyság biztos tudatában készülhettek. Egy OTSB³⁴ feljegyzés, amely a Politikai Bizottság prominenseinek készült, például úgy rangsorolta a leendő ellenfeleket, hogy azt vette sorra, melyik magyarországi bajnokságba férnének be. Az értékelés szerint Anglia az NB II, az USA és Ausztrália a Budapest I. osztály, Vietnam a megyei bajnokság színvonalát képviseli, Németország esetében pedig úgy látták, hogy megüti az NB I második felének szintjét. (Bulgária és Törökország válogatottja viszont – szerintük – megfelelt a nemzeti bajnokság mércéjének. A Szovjetunió és Jugoszlávia csapatát feltehetően politikai okok miatt nem minősí-

²⁸ RÓNAY, 1993. 93.

²⁹ Az MDP Adminisztratív Osztályának jelentése a Központi Vezetőség 1954. decemberi sporttal kapcsolatos határozatának végrehajtásáról. (1956. június 13.) MOL M-KS 276. f. 69/50. ő.e.

³⁰ A Legfőbb Ügyészség előterjesztése az MDP Központi Vezetősége Titkárságának. MOL M-KS 276. f. 69/50. ő.e.

³¹ Egri Gyula előterjesztése a Titkárságnak. (1956. július 23.) MOL M-KS 276. f. 69/50. ő.e.

³² Ehhez hozzátette még: „Igen komoly figyelmeztetésben kell részesíteni.” (Ami a jelek szerint pusztán szóbeli megrovást jelentett.) Gerő Ernő feljegyzése (1956. július 25.) MOL M-KS 276. f. 69/50. ő.e.

³³ Egri Gyulának, az MDP KV titkárnak címzett levelükben (1956. június 18.) ellentámadásba mentek át, és azt is kérték, hogy egy bizottság vizsgálja meg az OTSB (Országos Testnevelési és Sportbizottság) munkáját. MOL M-KS 276. f. 69/50. ő.e.

³⁴ Országos Testnevelési és Sportbizottság.

tették.)³⁵ Az olimpiai labdarúgó tornát végül a Szovjetunió nyerte meg Jugoszlávia, Bulgária és India előtt. Az igazi esélyes, Magyarország visszalépett. (Németország már az első fordulóban összekerült a Szovjetunióval és vereséget szenvedett.) A várva várt revans, amely a pártvezetés szempontjából a közvélemény megnyugtatót szolgálta volna, így elmaradt.

A legkisebb fiú története

A verhetetlen tizenegy, amelyet a rendszer felnevelt és a sajátjának gondolt, 1956-ban végképp felbomlott és szétszéledt a világban. Nem hozott többé dicsőséget az országnak és a rendszernek. A legendás játékosok többsége 1956 októberében Bilbaóba Bajnokcsapatok Európa Kupája mérkőzésre, majd dél-amerikai túrára utazott a Budapesti Honvéd csapatával, és onnan már nem tért vissza. A csapat körül ekkor ismét megjelent a két nyugati kapcsolat, a két bécsi csempész, Kása Ferenc és Schwarz. (Jellemző, hogy Schwarz az aktákban mindig csak vezetéknevével bukkan fel; ő a futballisták és a hatóságok szemében is a feketézés beszélő nevet viselő, szimbolikus – személyiség és tulajdonságok nélküli – alakjává válhatott.) Amikor a Honvéd Spanyolországban túrázott, Schwarz felkereste a focistákat, és felajánlotta nekik, hogy áthozza a határon feleségeiket.³⁶

Egyszer már megidéztük a népmesék világát, és úgy tűnik, a rezsim gyermekeinek, a válogatott emblematisz játékosainak sorsa is rokonítható a szerencsét próbáló három fiúéval. A szerteágazó történetekben közülük csak a legkisebbik tér haza, hogy meghálálja szülei gondoskodását. A népmese egy kollektív alkotásforma, amely számos szállal kapcsolódik a társadalomhoz, annak világképéhez, hiedelemvilághoz. Jellemző, hogy a legkisebb fiút útja során többnyire olyan támogatók segítik, akik csodákra képesek, és segítik őt abban, hogy a lehetetlennek látszó feladatokat is megoldja. Ez az a kerettörténet, amely segít most feleleveníteni a futballistasorsokat.

Czibor Zoltán volt az egyetlen az aranycsapatból, aki 1956-ban részt vett a fegyveres harcokban. (Pontosabban napokig fegyverrel felszerelve járta várost, és kapcsolatba került a Széna téri felkelőkkel is.) Czibor volt állítólag a rezsim ellenzőinek kedvenc játékosa.³⁷ Az Aranycsapat legendája az egyik legbalhésabb focistának számított. Egyszer például az Emkében került összetűzésbe néhány vendéggel, amiből rendőrségi ügy lett, ám végül Puskás Ferenc Farkas Mihálynál elsimította az ügyet.³⁸ A belügyesek értesülései szerint a forradalom napjaiban a Honvédelmi Minisztérium Ezredes utcai garázsának parancsnokát Czibor géppisztollyal kergette el az épületből, és a minisztérium gépkocsijait átadta a forradalmároknak.³⁹ Czibor Zoltán később úgy emlékezett, hogy akkor jutott fegyverhez, amikor kocsival be ment munkahelyére a HM garázsába tankolni (ekkor már a Honvéd futballistája

³⁵ Az OTSB elnökének jelentése az olimpiai labdarúgó döntőbe bekerülő csapatok játékeréről. (1956. augusztus 16.) MOL M-KS 276. f. 69/50. ó.e.

³⁶ ÁBTL 3.1.5. O 11912 „Vándor” 18.

³⁷ KASZA, 2004. 53.

³⁸ SZÖLLŐSI, 1997. 128–130.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. O-11911 „Vasutas” 16.

volt), és ott az egyik kollégájától kért egy pisztolyt meg két doboz lőszer.⁴⁰ Október 30-án a futballista elindult a Honvéddal a híres dél-amerikai túrára, amelyről alig néhány játékos tért csak haza. Másokkal együtt Czibor Zoltán is kint maradt. Az AS Romához utazott, ahol előszerződést kapott, a szigorú átigazolási szabályok miatt azonban hamarosan új csapatot kellett keresnie.⁴¹ A hírszerzés ebben az időben úgy tetszik, nem rendelkezett túl jó külföldi kapcsolatokkal, mert bár a fél világ tudta, hogy a rongylábú csatár már a Barcelonánál edz, a róla (megfigyeléséről) hozott 1958. májusi határozatban az szerepelt, hogy Olaszországban él, és az egyik ottani klubcsapatba szerződött.⁴²

Erdélyi Jenő államvédelmi hadnagy, a BHSE (Budapesti Honvéd Sportegyesület) elhárítótisztje⁴³ a hírszerzés parancsára 1958-ban jellemezte Czibort.⁴⁴ Bár általában nem sok hitelt adhatunk Erdélyi megállapításainak, mégis tanulságos lehet a jellemzése, hiszen hősről közelről ismerte. Bepillantást enged emellett abba a bohém világba, amelyet színészek, sportolók alakítottak ki maguk körül az ötvenes évek látszólag barátságatlan körülményei közt. Czibor Zoltán szabadidejét többnyire az Operettszínház tagjaival töltötte. Elsősorban művészek vásároltak Czibor csempészáruiból is. (A futballistának emellett kiterjedt kapcsolatai voltak az itthoni nepperekkel, a többi hazahozott árut ők értékesítették.) Általában az Operett Presszóban és a Művész Clubban találkozott művészbarátaival; ez a két hely volt Czibor törzshelye. A focista egy Tatraplan típusú gépkocsival járt. Erdélyi Jenő arról is beszámolt feletteseinek, hogy Czibor Zoltán átvette színész barátainak a szokásait, karikírozta, parodizálta őket, és nagy viccesélő hírében állt. A jelentés szerint „*Legkedveltebb szavajárása a »nix komplett« volt, ezzel azt fejezte ki, akivel beszélt, az (!) felé, hogy hülye. Másik ilyen szavajárása egy drasztikus szó volt, bárkiről beszéltek előtte, vagy neki, mindég az volt a válasza, hogy »szopjon le«*”. Baráti környezete csak Gonosz-nak hívta. A leírás szerint Czibor szerette „*a pénzét mutogatni és nagyvonalúskodni, gyakran szétszórta több ezer Ft-ot a földön és valamelyik barátjával szedette azt össze, amiért az kapott egy százast.*”⁴⁵

Bár a szöveg állambiztonsági megrendelésre és az ott szokásos tartalmi és stílári elvárásoknak megfelelően készült, a leírás életszerűsége miatt feltehető, hogy Czibor Zoltán az ötvenes éveknek ebben az elzárt világában valóban magára vette a bohém társasági ember, a szocialista dandy szerepét. Az ötvenes években néhány társasági arslán viselkedett és élt így tudatosan, mintha tudomást sem vett volna a diktatúra létéről. Jelentős részük polgári közegekből érkezett. A legendás balszélső, a komáromi vasutas fia a rendszertől kapta azt a lehetőséget, hogy részese lehetett ennek a miliónek. Az államvédelmi jelentések megmutatják azonban, már pusztán létükkel is, hogy ez a világ korántsem volt olyan szabad és független, mint amilyennek első pillantásra tűnhet. E bohém társaság tagjait is megfigyelték. A történet epilógusa az, hogy Czibor Zoltánnak a pártvezetés soha nem bocsátotta meg „hűtlenségét”, csak a rendszerváltás után térhetett vissza Magyarországra.

⁴⁰ CZIBOR, 1998. 37–39.

⁴¹ ÁBTL 1.5. O 11912 „Vándor” 13.

⁴² Határozat, Budapest, 1958. május 13. ÁBTL 3.1.5. O-11911 „Vasutas” 6.

⁴³ ÁBTL 3.1.1. B-91315 „Eperjesi”

⁴⁴ Jelentés. Budapest, 1959. szeptember 21. ÁBTL 3.1.5. O-11911 „Vasutas” 7–8.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-11911 „Vasutas” 13–14.

Puskás Ferenc, az Aranycsapat legendás játékosa sem tért haza a dél-amerikai túráról; 1958-tól 1967-ig a Real Madridban futballozott. Ellene az állambiztonság hazaárulás vádjával indított eljárást, és „Vándor” néven nyitottak róla dossziét. (Aktáját 1958. május 20-án nyitották meg és 1972. június 26-án zárták le.)⁴⁶ Erdélyi Jenő a belügyi dokumentumok tanúsága szerint vele is levelezett.⁴⁷ „Kedves Öcsikémnek” szólította őt, amit a száguldó őrnagy a „kedves Jenőkém” megszólítással viszonozott. A nemzeti tizenegy örökös tízesének, Puskás Ferencnek a papírra vetett szavai jól jellemzik az akkori magyarországi és a nyugati világ közötti távolságot: *„Most pedig én következem, mit is írnak, már az előbb említettem, hogy jól érzem magam, igaz, néha-néha hiányzanak a régi jó haverok, na de hiába ezen segíteni nem tudunk, azért honvágyam még nem volt. Ez lehet, hogy azért van, mert van dohányom és nyugodtan élek, azt csinállok, amit éppen akarok, senki nem szól érte. Igaz, hogy a dohányért meg kell melóznia, itt egészen más focit játszanak, mint mi nálunk, na nem kell félreérteni, nem jobbat, hanem sokkal gyengébbet, de viszont annál többet kell szaladni, persze ez csupán megszokás kérdése volt az én részemről, igaz, hogy az első pár hét igen nehéz volt, de a kezdet mindig nehéz, utána megszokja az ember, mint kutya a verést.”*⁴⁸ A kemény munka és a sok „szaladás” ugyanakkor tisztább viszonyokat is eredményezett a foci körül: *„itt minden nyugodt, nem kell semmi link dologgal foglalkozni, szépen meg lehet keresni a pénzcsekkét és nem kell attól rettegni, hogy ha csengetnek, na már megint ki bukott le, és mivel bukott le.”*⁴⁹

Jellemző az itthon maradt játékosok sorsa is. Bozsiak József a csapat egyik emblemikus egyénisége volt. A forradalom után itthon maradt, és Puskás távozásával ő lett a futballpályán és a pályán kívül is a vezér. Rosszul indult számára a Kádár-rendszer, mert ezúttal – 1957-ben – valóban kizárták a parlamenti képviselők sorából. Az okokat csak találgatni lehet, talán úgy vélték, hogy túlságosan is elkötelezte magát a Rákosi-rezsim mellett. A futballpályán azonban ismét felépítette magát, és a Puskás mellett halkszavúnak ható középpályás lassan kilépett a világhírű szélső árnyékából. 1958-ban újra világbajnokságon vett részt a jobbfedezet, de előrébb lépett, ezúttal már a csatársorban vetették be. 1962-ben – harminchét évesen – búcsúzott el a válogatottól. Előbb a Honvéd labdarúgó szakosztályának lett az elnöke, majd az egész klubnak. Híres volt és előkelő helynek számított a Kigyó utcai Bozsiak butik, amelyet ő és a családja működtetett. A népszerű focistáknak jutalmul, miután visszavonultak, a Kádár-rendszer sokszor az erősödő magánszférában – gebinesként⁵⁰ – kínált lehetőséget a gazdagodásra.

1964-ben a belügyi szervek letartóztatták Benkő Matthias (Mátyás) bécsi kereskedőt deviza-bűncselekmény miatt (ő gyakorlatilag Kása Ferenc üzlettársaként működött, így jó kapcsolatot épített ki a hatvanas évek magyar futballistáival), és a

⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-11912 „Vándor”

⁴⁷ Puskás először 1959. június 17-ei keltezésű levelében válaszolt Erdélyi Jenőnek, majd 1959. szeptember 24-én. ÁBTL 1.5. O 11912 „Vándor” 54-58., 59-61.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O 11912 „Vándor” 55.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O 11912 „Vándor” 54.

⁵⁰ A gebin kifejezés feltehetőleg a német *Gewinn* szóból ered, amely magyarul többek között nyereséget jelent. Magyarországon 1957-től voltak úgynevezett szabadkasszás boltok, amelyek működésének lényege az volt, hogy a vállalat lemondott a közvetlen ellenőrzésről, és csak az összforgalmat figyelte. A gebines megválgothatta munkatársait is, és mint egy igazi vállalkozó bevonhatta az üzlet vezetésébe családtagjait is. TAMÁS, 1997. 50.

szálak Bozsik Józsefhez vezettek. Benkő Mátyás Bozsik mellett Tichy Lajossal volt még szoros kapcsolatban. Részükre több alkalommal csempészett be különböző luxuscikkeket az országba, illetve váltott be forintot schillingre. A belügyeseknek szemet szűrt Bozsik jó anyagi helyzete, az abban az évben épített Ménesi úti villa, a balatoni nyaraló és a Peugeot gépkocsi. Megvizsgálták így a Kígyó utcai butik gyanús árubeszerzéseit, és felfigyeltek arra, hogy a bécsi üzletfelek mellett Bozsik József továbbra is kapcsolatot tartott Puskás Ferencsel. A sport- és üzletvezető valómása szerint Puskás korábbi tartozása fejében adott neki időről időre valutát, valószínűleg azonban ő is részese maradt a Magyarországot a Nyugattal összekötő kereskedelmi hálózatnak. Az ügyben csupán Benkő Mátyást ítélték el, Bozsik József büntetését három évre felfüggesztették.⁵¹ A rendszer Bozsikot is elfelejtette, a magyar futballnak új idolkái lettek. A három focista közül végül – mint látni fogjuk – mégis Puskás lett az, aki a leginkább el tudta végezni a reá rótt feladatot.

Kádár és a foci

Kádár János a forradalom leverése után fokozatosan szilárdította meg a hatalmát. 1957. március közepén egyfordulós pontvadászatot indítottak, amelyet az első titkár kedvenc csapata a Vasas nyert meg.⁵² Kádár, aki nagy futballszurkoló hírében állt, személyesen is nagy figyelmet fordított a válogatottra. Szepesi György az 1958-as világbajnokság után állítólag közbenjárt az első titkárnál annak érdekében, hogy ismét Sebes Gusztávot nevezzék ki a válogatott élére. Kádár azonban tartott attól, hogy egy vereség után ismét tüntetések lehetnek.⁵³

Az első titkár rendre feltűnt a focimeccseken, és sohasem rejtette véka alá, hogy ő hű maradt a gyökereihez, és továbbra is egy „munkáscapatnak”, a Vasasnak szurkol. Szimbolikus gesztus volt a kádári hatalom részéről, hogy a Ferencváros és az MTK 1957-ben visszakapta a régi nevét. Amikor végül, 1963-ban – örökkévalóságnak ható tizennégy év után – a Fradi ismét bajnokságot nyerhetett, szurkolói a futball-legendárium szerint boldog mámorukban az első titkár nevét skandálták: „Bajnok lett a Ferencváros / fasza gyerek Kádár János”.⁵⁴ Magyarországon 1956 után a Honvéd győzelmeivel fémmjelzett évek után látszólag új korszak vette kezdetét a fociban, amikor Kádár János és a Vasas labdarúgói léptek a reflektorfénybe. A valódi korszakhatár a futballban azonban későbbre tehető. A magyar labdarúgás máig megállíthatatlan zuhanása, Marseille-jel kezdődött. 1969. december 3-án rendezték meg semleges pályán a rossz emléké helyosztót (a tét ekkor még az volt, hogy a magyar válogatott bekerül-e a világ 16 legjobb csapata közé).⁵⁵ A csehszlovákok egy tragikus emléké 1:4-gyel gázoltak át a magyar csapaton. A mindinkább érzékelhető hanyatlás megváltoztatta a pártvezetők legitimációs stratégiáit. A magyar futball megreformálásának, megváltásának kérdése

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-149869 12–118.

⁵² RÓNAY, 1993. 108.

⁵³ KÖ, 1997. 319–321.

⁵⁴ HADAS–KARÁDY, 1995. 104.

⁵⁵ RÓNAY, 1993. 165.

visszatérő témája lett a különböző párttestületek üléseinek.⁵⁶ A pártvezetés időről-időre meghirdette, hogy rendet tesz a magyar futballéletben.

Jellemző epizódja a magyar foci Kádár-kori történetének Puskás Ferenc hazatérése. Puskást a szurkolók annak idején a rendszer kegyeltjének tartották, ám miután emigrált, fokozatosan legendás alakká vált a köz emlékezetében, s nemcsak a cselei vagy az életerős ballabas lövései miatt, hanem mert a róla szóló történetekben olyan emberként lépett a színre, aki a magyar nép természetét, akaratát fejezte ki a maga sajátos modorában – akkor is, amikor a hatalmasokkal érintkezett, és akkor is, amikor szembeszállt velük. A nyolcvanas években például ez a vicc járta Pest utcáin: „*Miért volt jó a magyar foci 1956-ban? – Mert minden sarkon egy Puskás Öcsi állt.*”

Kádár János rendszere sokáig halogatta az Aranycsapat 1956-ban külföldre távozott játékosainak a rehabilitálását. A rendszer legitimitációja múltott ugyanis 1956 megítélésén. Az Aranycsapat nimbusza azonban az idő múlásával – ahogy megritkultak, majd teljesen elmaradtak a focisikerek – egyre erősödött. 1981-ben végül Puskás Ferenc hazalátogathatott. A legendás balösszekötő Magyarországra érkezett, és az angol válogatott elleni meccset megelőző gálamérkőzésen ismét pályára lépett nemzeti színekben. A mérkőzés végén, amikor a csapat odavonult a dísztribün elé, ahol a pártvezetők és a kormánytagok foglaltak helyet, Puskás – miként az egykorú felvételeken látható – meghajolt Kádár János előtt, és az első titkár a gesztust főhajtással viszonzta. A közönség úgy láthatta, hogy a legkedvesebb fiú hazatért/megért. (A találkozó üzenete kétségkívül ez volt, ám torzít a hatalmasok által sugallt kép, hiszen Puskás Ferenc igazi hazatérésére még a rendszerváltásig várni kellett.)

Kádár János nem bizonyult elődeihez fogható sportmenedzsernek, a hatalom legitimálásában a focinak azonban továbbra is volt szerepe. Olyan területnek látszott, ahol szükség van arra, hogy az állam közbelépjen, és rendet tegyen, mert különben az ország nem számíthat eredményekre. A társadalmi konszolidáció volt a rendszer legfőbb üzenete, és képviselői a futballpályák környékén is ennek szellemében tevékenykedtek. A megváltás azonban egyre távolibbnak látszott. Németh Miklós, a rendszerváltás időszakának miniszterelnöke, új stílust próbált képviselni a lelátókon is. Az 1989 januárjában először megjelenő *Sport Plusz*nak – így nyilatkozott: „Az egy más kérdés, hogy a korábbi pártvezetők, politikai bizottsági tagok jelentős hányada a Vasasnak szurkolt, látogatta vagy ma is látogatja mérkőzéseit. Ettől azonban a Vasas még nem a párt csapata. Én például gyerekkorom óta Ferencváros szurkoló vagyok, de Isten őrizz azt mondani, hogy mostantól a Ferencváros a kormány csapata.”⁵⁷ A piros-kék korszakot stílszerűen egy zöld-fehér kormányfő búcsúztatta.

⁵⁶ 1974-ben például az Országos Testnevelési és Sporthivatal (OTSH) készített tervezetet az MSZMP Titkársága számára, mely a bajok okait kereste, s egyben gyógyírt is kínált azokra. A Titkárság határozatát utóbb eljuttatták a Rádióknak, a Televízióknak, és később nyilvános tanácskozást is rendeztek róla. A válogatott és a klubok „eredményeit a közvélemény nagy figyelemmel kísérte”, ezért a pártvezetés számára úgy tűnhetett, hogy határozott fellépésük a párt iránti „bizalmat” is erősítheti. MOL M-KS 288. f. 7/445. ő. e.

⁵⁷ Németh Miklós ehhez még hozzáfűzte: „Azzal sem értek egyet, hogy a MÉM csapata a Ferencváros, vagy a HM-é a Budapesti Honvéd, a BM-é pedig az Újpesti Dózsa.” Szavai érzékeltetik, hogy az állam ekkor már igyekezett megszabadulni a nemzetközi szinten szinte semmit sem produkáló, a rendszerre kevés dicsőséget hozó, viszont igen csak költséges futballkluboktól. – A miniszterelnököknek is megvan a véleménye. Gyárfás Tamás interjúja Németh Miklóssal. *Sport Plusz*, 1989. január 1. I. évf. 1. sz. 5.

Ha belenézünk a magyar futballmúlt kaleidoszkópjába, nemcsak mozgást, cseleket, beadásokat, lövéseket látunk, hanem mozdulatlanságot is: hiába változnak a képek, győztes és elvesztett csaták, mindig vannak nézők, és a lelátókon rendre megjelennek a politikusok is. A stadionokban és a társadalomban a hatalmat képviselik, és azt remélik, hogy az állandóságot.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- MOL** Magyar Országos Levéltár
M-KS 276. f. 54/85 ő.e. MDP Központi szervei, Titkárság iratai
M-KS 276. f. 54/116 ő.e. MDP Központi szervei, Titkárság iratai
M-KS 276. f. 69/50. ő.e. MDP Központi Szervei, Adminisztratív Osztály iratai
M-KS 288. f. 7/445. ő. e. MSZMP Központi szervei, Titkárság iratai
- ÁBTL** Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁBTL 3.2.4. K-2795 (Főfőzör) Kutató dossziék (K-dossziék)
ÁBTL 3.1.5. O 11912 „Vándor” Operatív dossziék (O-dossziék)
ÁBTL 3.1.5. O-11911 „Vasutas” 16. Operatív dossziék (O-dossziék)
ÁBTL 3.1.1. B-91315 „Eperjesi” Beszervezési dossziék (B-dossziék)
ÁBTL 3.1.9. V-149869 12-118. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)
- BEETHAM**
1991 BEETHAM, David: *The Legitimation of Power*. London, Macmillan, 1991.
- CZIBOR**
1998 CZIBOR Zoltán: A forradalomban. *Kortárs*, 42. (1998) 10. sz. 34–40.
- EMBER**
2001 EMBER Mária: A kis magyar „focialista forradalom”. *Eső*, 4. (2001) 1. sz. 40–45.
- FÖLDES**
1984 FÖLDES László: *A második vonalban*. Budapest, Kossuth, 1984.
- HADAS – KARÁDY**
1995 HADAS Miklós – KARÁDY Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. *Replika*, 6. (1995) 17–18. sz. 89–121.
- HÁMORI**
1982 HÁMORI Tibor: *Puskás. Legenda és valóság*. Budapest, Sportpropaganda, 1982².
- HOLLANDER**
1988 HOLLANDER, Paul: *The Many Faces of Socialism*. New Jersey, Transaction, 1988².
- KASZA**
2004 KASZA, Peter: *Amikor a futball történelmet ír. A berni csoda*. Budapest, Alexandra, 2004.
- KORNAI**
1999 KORNAI János: Hatalom és ideológia. In: *Magyarország társadalomtörténete. (1945–1989)*. I. kötet. Szerk.: FOKASZ Nikosz – ÖRKÉNY Antal. Budapest, Új Mandátum, 1999. 76–96.

KÓ

- 1997 KÓ András: *Szemétből mentett dicsőségünk. Volt egyszer egy Aranycsapat.* Budapest, Magyar Könyvklub, 1997.

KUTASSI

- 1987 KUTASSI László: *A Magyar Kommunista Párt sportpolitikája, 1944–1948.* Kossuth, Budapest, 1987.

LÜDTKE

- 1991 LÜDTKE, Alf: Einleitung. Herrschaft als soziale Praxis. In: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien.* Hg.: LÜDTKE, Alf – LINDENBERGER, Thomas. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. (*Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 91.*) 9–63.

MAJTÉNYI

- 2005 MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon 1945 után.* Budapest, Gondolat – MOL, 2005.
- 2009a MAJTÉNYI György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009.
- 2009b MAJTÉNYI György: *Focialista forradalom.* *Kritika*, 38. (2009) 12. sz. 25–27.

NAGY

- 1987 NAGY Béla: *Ki kicsoda a Ferencvárosi Torna Club történetében?* Budapest, FTC, 1987.

RÓNAY

- 1993 RÓNAY Tamás: *A magyar foci legendája.* Budapest, Múzsák, 1993.

SEBES

- 1981 Sebes Gusztáv: *Örömök és csalódások. Egy sportvezető emlékei.* Budapest, Gondolat, 1981.

SZÖLLŐSI

- 1997 SZÖLLŐSI György: *Czibor: dribli az égig.* Sárbogárd, Print City, 1997.

TAMÁS

- 1997 TAMÁS Ervin: *A Gebin története.* *História*, 29. (1997) 9–10. sz. 50–53.

WEBER

- 1987 WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 1. Ford.: Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1987.